

KVINNODEBATTEN OCH TOBAKSARBETERSKORNAS SITUATION

UNDER TIDIGT 1900-TAL.

1. Inledning 1

2. Historisk bakgrund 2

3. Politik och kvinnoorganisationer 5

4. Matzani Bekow och Kerstin Hesselgren 9

5. Tobaksmonopolist införande 16

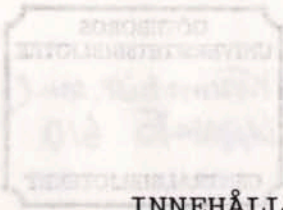
6. Herta Svensson och hälsöförslagen 21

7. Föreläsningskvinnornas insatser för fabriks-
arbetarkorna 28

8. Avslutning 30

9. Bilagor och litteratur 32

Göteborgs Universitet
Forum för tvärvetenskapliga kvinnostudier
Uppsats i Feministisk Teori II
VT 1992
Inga Movitz Petroselli

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sid.
1. Inledning	1
2. Historisk bakgrund	2
3. Politik och kvinnoorganisationer	6
4. Natanael Beskow och Kerstin Hesselgren	9
5. Tobaksmonopolets införande	16
6. Herta Svensson och hemgårdsrörelsen	21
7. Fogelstadskvinnornas insatser för fabriks- arbeterskorna	28
8. Avslutning	30
9. Källor och litteratur	33

Göteborgs Universitet
Förh. för kvinnorsociala vetenskaperna
Feministisk teori II
VI 1992
Inga Maria Petronelli

1. Inledning

När jag besökte AB Svenska Tobaksmonopolets arkiv i Stockholm hösten 1991 och gick igenom några av alla de papper som finns bevarade där (2.400 hyllmeter kartonger med personuppgifter och anställningsår, lön och sjukdom fram till pensioneringen) kände jag ett stort medlidande med dessa kvinnoöden som jag försökte sätta mig in i. Det hjälpte inte när jag fick upplysningen att när Tobaksmonopolet startade 1915, byggde dess styrelse upp en för sin tid mycket avancerad social verksamhet för att hjälpa kvinnorna. Tobaksmonopolet anser att deras koncern var först i Sverige med social verksamhet. Givetvis blev jag genast intresserad av att få veta närmare på vilket sätt Tobaksmonopolet organiserade sin verksamhet, som för svenska förhållanden var ovanlig, vad verksamheten gick ut på och varifrån dessa nya idéer kom.

Perioden som jag försöker koncentrera mig på är omkring första världskriget, en period av oro och förändring. Den allmänna ekonomiska situationen i landet var mycket svår under denna period. Tobaksindustrin gick på halv maskin åren före Monopolets införande 1915. Väldigt många tobaksarbeterskor kunde inte återanställas av Monopolet efter sammanslagningen.

Tobaksfabrikerna hade haft osunda, ja t.o.m. livsfarliga lokaler. Många arbetare fick TBC, den vanligaste sjukdomen hos denna kategori arbetare. När Monopolet startade, ville man försöka sänka sjukfrånvaron genom att förbättra den fysiska arbetsmiljön i fabrikerna, men även genom att organisera sjuk-kassor. Man började också att organisera arbetarnas fritid, eftersom arbeterskor ansågs behöva hjälp för att överleva både andligt och lekamligt.

Min avsikt med denna uppsats är att klargöra för mig själv vilka idéer som låg bakom Monopolets insatser och hur dessa idéer kan placeras in i tidens allmänna kvinnliga idédebatt.

2. Historisk bakgrund

Cigarmakaryrket ansågs som ett ovanligt fritt yrke, det var ett ackordsarbete där tider inte var så viktiga. Högläsning var vanligt vid fabrikerna; en läste högt och kamraterna ersatte personen för förlorad arbetsinkomst. Man sjöng också under arbetets gång. Omsättningen på de manliga cigarmakarna var stor, eftersom de manliga arbetarna ofta gav sig iväg när vårsolen började skina. Svenskarna gav sig ut på vandring utomlands, medan till Sverige kom ofta norska, tyska och danska arbetare. Att ge sig ut på vandring var en gammal manlig sed, en kvarleva från skråtiden och att arbeta utomlands räknades säkert som en merit. Jag undrade om inte de kvinnliga cigarmakerskorna gav sig ut på vandring. Några äldre kvinnor kände till endast en kvinna, som gav sig ut på vandring men kom inte längre än till Danmark, där hon stannade och gifte sig.

Tobaksfirman Lampe och Co. var Göteborgs största fabrik under åren 1870-1910. 1870 arbetade där 185 personer. År 1882 flyttade fabriken från Vasaplatsen till Lorensbergsgatan 6, där den låg fram till sammanslagningen. Hela fastigheten på tre våningar skulle användas som fabrik plus kontor. Ett gårdshus uppfördes för portvakten med fru, som lagade mat för personalen på fabriken.

När svenska Tobaksmonopolet trädde i kraft 1915 koncentrerades snustillverkningen till Göteborg, medan cigarrproduktionen förlades till Malmö och cigarrettillverkningen koncentrerades till Stockholm. Birgitta Skarin Frykman beskriver hur "vardagslivets verklighet" under olika aspekter tedde sig för en göteborgsarbeterska under 1890-talet. (Skarin Frykman 1990: 107-248; om cigarmakerskorna, se särskilt ss. 254-261).

Hur var det att arbeta på en tobaksfabrik i början av 1900-talet? En åskådlig inblick i vardagen på fabriken i Göteborg får man när man läser intervjun gjord 1960 för Tobaksmonopo-

lets räkning med Hanna West, en arbeterska född 1887. Hon har "både ljusa och mörka minnen" att berätta.

Min första anställning var hos firman Lampe & Co, Göteborg, år 1906. Chefen Georg Lampe var tysk. Här fick jag börja med att stripa och lösa tobak. Kl. 7 på morgonen skulle man vara på sin plats, sedan $\frac{1}{2}$ -timme till frukost, middag mellan kl. 13-14.30 och så slutade arbetet kl. 7 på kvällen. Det blev således inte mycken tid över till nöjen eller som det nu heter egna angelägenheter skötanden.

Matrum, kombinerat med avklädningsrum (garderob), fanns på 4:e våningen och en äldre decksmakerska, madame Westerberg, kokte kaffe åt oss på en stor kamin. Vi fick betala 2 öre för en liten kopp kaffe med socker. En stor kopp kostade 4 öre. Smörgåsar och bröd höll vi oss själva med. Portvakten hette de Flon och hans hustru tillagade ibland välling, ibland soppor, som vi fick tillhandla oss för en billig slant. Tallriken hämtade vi i portvaktsköket och sedan kunde vi gå ut på gårdsplan eller till en äng i fabriken närhet och äta denna s.k. middag.

Men många av de anställda gick naturligtvis hem på middagsrasten. Cigarrfabriken var rätt stor, och om jag inte tar fel var det närmare 100 personer i cigarrsalen. Tillsammans med stripning och sortering tror jag personalen uppgick till minst 150 st. All stripning skedde för hand. Verkmästaren, som jag först sorterade under hette Mandal. Han dog strax efteråt och som ersättare kom en ny verkmästare Albin Svensson, som tidigare varit cigarrmakare.

Vid Lampes tillverkades cigarrer både för hand (ganska många handarbetare) och formarbete. Vickelmakaren tog sin tillvägda tobak, rullade inlagan i ombladet och satte den sedan i vickel (cigarr)-formen. Sedan pressades och vändes dessa vicklar för att få fram den rätta fasonen. När cigarrerna stått i press ca 1 timme eller något mer, så verkställdes överrullningen (med täckblad), spetsen formades, och sedan var produkten färdig för transport till sorteringssalen i högsta våningen (4 tr.), där även packning i lådor verkställdes. Mandal var en ganska krävande och häftig man, men i många fall kunde han vara mycket bussig och hyggelig. Han betraktades som en skicklig fackman och han övervakade noga att det sparades med tobaken. Det var ett mycket gott kamratskap inom fabriken och i olika salar förekom det ofta sång under arbetet. Lönen var ganska liten i början och redan utlärda striperskor hade endast ca 9-10 kr i veckan. Några sociala förmåner - efter nutida

begrepp fanns inte alls på den tiden, men vid jultid förekom det, att alla arbetare fick efter rang och värdighet dels gryn, socker, bröd, ljus och julklapp och när det gällde cigarrmakare - som ansågs stå på toppen - fick de dessutom en extra julpenning (högst 5 kr och för de yngre 3 kr). Alla fick dessutom minst 50 cigarrer, antingen buntade med sidenband eller förpackade i en prydlig låda.

Att arbeta på fabrik ansågs inte fint för en ung kvinna, att arbeta på en cigarrfabrik var ännu sämre.

I Vasastan fanns Lampes cigarrfabrik. Flickorna som arbetade där hade dåligt anseende, de ansågs som lätta fruntimmer. Inga ordentliga flickor ville bli cigarrmakerskor. Dessa var också de enda fruntimmer som vi såg röka på den tiden. Man sjöng en visa om dem. 'Lampes duvor de gå till kyrkan med silkes-schalar och röven slänger som en slipesten. (John Andersson född 1869 i Göteborg, intervjuad 1941).

Männens grova nidvisa drev med arbeterskornas försök till elegans och koketteri, men samtidigt kritiserade männen dem för att delta i gudstjänsten. Äldre kvinnor kommer mycket väl ihåg hur tobaksarbeterskorna ansågs tillhöra ett lägre skikt på samhällsskalan och hur de utsattes för hån. Så säger Charlotte Byström (intervjuad 1939):

Då var det att hålla på från kl. 7 på morgonen och till kl. 8 på kvällen... Men jag skall säga att vi vore inte mycket värdepåsatta som ville arbeta i en fabrik och så en tobaksfabrik. Jag minns ibland att vi kunde bli hånade på gatorna. Men vad skulle en göra, det var inte så gott att för ett fruntimmer få någon förtjänst här.

Antalet ogifta kvinnor i Sverige var 1860 39,6% och då föddes drygt 9% av barnen utom äktenskapet. 60 år senare, år 1920, hade antalet ogifta kvinnor ökat till 42,6% och utomäktenskapliga barn till 15%. Samma år var 921.000 kvinnor i Sverige ogifta (Qvist 1978: 102). Det är viktigt att hålla dessa siffror i minnet när man talar om arbetslivet och dess förutsättningar för kvinnor under denna period. Under industrialismens genombrott hade efterfrågan på kvinnlig arbetskraft ökat mar-

kant. De unga kvinnorna lämnade landsbygden i stor utsträckning i motsats till männen, som stannade kvar för att sköta jordbruket. Redan vid sekelskiftet rådde kvinnobrist på landsbygden. I städerna var det motsatta, där en stor kvinnomajoritet fanns bland arbetarna och arbetsgivarna hade således en stor skara ogifta kvinnor att välja mellan. Ogifta mödrar var betydligt vanligare i städerna jämfört med landsbygden.

För arbetarflickor var det nästan omöjligt att skaffa sig en utbildning. Nästan alla skolor för flickor var privata och avgiftsbelagda och gav en examen som låg något över realexamen. Flickorna skulle inte behöva något mer än denna typ av utbildning eller allmänbildning om man så vill, för att sedan gifta sig och ta hand om en familj, vilket ansågs vara deras huvuduppgift i livet. Förvärvsarbete utom hemmet var inget för de högre samhällsklassernas flickor, det ansågs allmänt opassande.

Vid sekelskiftet med sitt stora kvinnoöverskott började medelklassens kvinnor att organisera sig och kämpa för sina medborgerliga rättigheter för att uppnå jämlikhet med männen. Inom arbetarklassen började kvinnorna kämpa sig till arbete på industrierna, men det blev alltid till lägre löner. "Kvinnan fick ungefär två tredjedelar av mannens lön" omkring 1920. (Qvist 1978:105). Förklaringen var att kvinnor ansågs prestera mindre än männen, men framför allt var man övertygad om att kvinnor hade mindre praktiska behov att tillfredsställa och således behövde mindre pengar. Männens större behov av nöjen var en självklarhet. Man förväntade sig inte att anständiga kvinnor skulle festa, roa sig och dricka sprit. Inte heller insåg man att kvinnor kunde ha försörjningsplikter som ensamstående mödrar.

Kvinnor ur de borgerliga samhällsklasserna hade redan år 1884 startat Fredrika Bremerförbundet, som syftade till att samla Sveriges kvinnor för att förbättra kvinnans ställning i samhället. Året därpå startade tidskriften Dagny, som propagerade för kvinnoemancipation. Andra sammanslutningar följde efter.

De socialdemokratiska kvinnorna kom igång lite senare, deras tidskrift Morgonbris började komma ut 1904. Vid sidan av de politiska partierna och organisationerna, lockade frikyrkorna och andra folkrörelser.

Kvinnorna agiterade för politisk rösträtt, något som liberaler och socialdemokrater redan tidigt gått med på, medan högerpartiet inte gav efter förrän stämningarna blev aggressivare. Efter första världskriget och ryska revolutionen hade världen blivit en annan, men motståndet mot kvinnorna på arbetsmarknaden fanns oförminskat kvar.

Det mansdominerade facket var heller inte på kvinnornas sida, tvärtom ofta motarbetades de. Männen hävdade att de behövde högre lön än sina kvinnliga arbetskamrater, eftersom de var familjeförsörjare. Konsekvensen blev att männen såg med miss-tänksamhet och fientlighet på kvinnor och betraktade dem som "konkurrenter och lönedepressare".

Majoriteteten tyckte att vid giftermålet skulle kvinnor inte fortsätta förvärvsarbete, utan avskedas och i stället stanna hemma. Detta passade givetvis arbetsgivarna, eftersom unga kvinnor fick lägre löner än män, samtidigt som de slapp lösa problemen med äldre, eventuellt sjuklig kvinnlig arbetskraft.

Det bör påpekas att det fanns ingen enighet hos kvinnorna heller, om det rätta i att kämpa för likställdhet mellan könen, annars borde de ha kunnat påverka arbetsmarknadssituationen tidigare. Om kvinnor hade haft rösträtt, enligt en uträkning år 1912, skulle mer än 60% av de röstberättigade i städerna ha varit kvinnor.

3. Politik och kvinnoorganisationer

Föreningen Frisinnade Kvinnor bildades 1914. Den uppfattades till en början som en huvudstadsföreteelse, men 1921 bildades riksförbundet med lokalföreningar ute i landet. Initiativtagaren och första ordförande var läkaren Ada Nilsson. Det var en

politisk men ej partibunden förening, vars ursprungliga mål var att utforma ett samhällsprogram för kvinnor, där den brinnande rösträttsfrågan intog en central plats.

En falang ville driva en uttalad partipolitik i liberal anda, andra i en mer socialistisk inriktning. Många tillhörde det liberala partiet och stödde partiets program när det gällde kvinnornas fulla medborgarrätt. Kvinnorna som skulle komma att bilda Fogelstadsgruppen, ville i stället driva en mer feministisk linje. Framför allt ville de organisera kvinnorna inför deras första politiska val som blev år 1921.

I början av 1900-talet uppfattades t.o.m. de liberala åsikterna som farliga av överklassen, som tydligen hade svårt att skilja mellan social och socialistisk. Det var först och främst medelklassens kvinnor som kämpade för en reform av äktenskapslagstiftningen. De ville bli förklarade som myndiga och inte längre stå under faders eller makes förmyndarskap. De ville ha möjlighet till en kvalificerad utbildning och till en anställning för att kunna bli självförsörjande. De var övertygade om att dessa önskemål skulle förverkligas om de kunde få rösträtt. Reformen de förespråkade skulle ge dem samma möjligheter som männen ur deras samhällsklass redan hade.

Socialisterna anklagade medelklassens kvinnor för klassegoism. Kvinnorna i sin tur hävdade att avskaffandet av mannens förmyndarskap måste så småningom ge även de lägre klassernas kvinnor fördelar.

Ett problem som oroade medelklassens kvinnor var klassamhället med dess motsättningar. De diskuterade därför hur ett samförstånd skulle komma till stånd mellan olika klasser. De frisinnade hävdade att, i motsats till övriga partier, "de icke äro något klassparti, utan försöka göra rättvisa åt alla samhällsklasser". (Petrini 1921 s. 8). De ville vara självständiga gentemot grupperingarna. Andra frågor för dagen var befolkningspolitik och barnuppfostran.

I programmet för Frisinnade Kvinnor står det, att för att nå ett gott samhälle måste "var människas lika rätt inom samhället och var enskild människas personliga ansvar mot detta samhälle" vara det viktigaste. Med ett gott samhälle menades naturligtvis ett liberalt sinnat samhälle. De ansåg att det liberala partiet måste ta ställning till människorna och förbättra deras allmänna villkor och inte enbart det materiella. En ny uppfostringspolitik var också nödvändig, där det viktiga inte var att nå fram till en examen, utan där vikten i stället skulle läggas vid karaktärsdaning och kulturell utveckling. Kulturella värden skulle inte vara reserverade för en privilegierad minoritet, utan tillgängliga för alla i samhället. För att uppnå detta mål var det nödvändigt att åstadkomma ett samförstånd mellan klasserna och att dämpa motsättningarna.

Lösningen av det industriella problemet utgick från tanken på en intressegemenskap mellan kapital och arbete. Staten skulle inte förhindra den enskilda företagsamheten, men måste bekämpa industrialismens faror. (Eskilsson 1991:79).

De styrande männen var övertygade att om man höjde arbetarna socialt, om man förbättrade deras hälsotillstånd och ekonomiska situation, om dessutom deras kulturella nivå höjdes, skulle klasskampen, som ett resultat av dessa förbättringar, tonas ner. Här gick meningarna isär, då de frisinnade kvinnorna betonade att i verkligheten var problemet inte lika för män som för kvinnor utan var klart könsrelaterade. De fortsatte således att kämpa för att uppnå lika lön, i polemik mot socialdemokraterna och facken som fick igenom familjeförsörjarlön.

Deras hopp att i grunden förändra samhället till ett människovärdigare sätt att leva på stod till uppfostrans, bildningens och utbildningens möjligheter. Alla människor, oberoende av kön och klass, skulle garanteras lika rättigheter på alla områden, inklusive moral och religion.

År 1917 talade Kerstin Hesselgren för första gången i föreningen, då hon höll ett föredrag i Göteborg på en kurs i samhällsfrågor. Några år senare, år 1921, blev hon invald av både liberaler och socialdemokrater från Göteborg till riksdagen, där hon sedan arbetade i många år för arbeterskornas bästa. Hon tillhörde från början Frisinnade kvinnor och lyckades förena sina idéer om liberalism och socialism, d.v.s. hon tog fasta på den gemensamma ideologiska grunden som båda partierna hade från ursprunget.

Hon var även med och firade Första Maj av ren solidaritet, men blev så småningom liberal och år 1936 ingick hon i den folkpartistiska riksdagsgruppen. Vännen och kämpen Ada Nilsson gick över i den år 1931 bildade Svenska kvinnors vänsterförbund, en fortsättning på Frisinnade kvinnor som upphörde detta år. År 1935 startade Folkpartiets kvinnoförbund.

4. Natanael Beskow och Kerstin Hesselgren

Rektorn för Djursholms samskola, Natanael Beskow, har varit en betydande person. Han var präst, lärare och författare och har utövat ett stort inflytande på många av sina samtida. Han ville förbättra arbetarnas allmänna livsvillkor och nå fram till en lösning på de djupa klassmotsättningarna. Dessa hade fördjupats, eftersom så många industrier koncentrerades till de stora städerna och arbetarna började organisera sig i arbetar- och fackföreningsrörelsen.

I Sverige kom industrialiseringsprocessen igång sent. Inte förrän efter införandet av lagen om näringsfrihet år 1864 kom den kapitalistiska utvecklingen riktigt igång. Det första skandinaviska fackföreningsmötet hölls i Göteborg år 1886 och här beslutades att rörelsen skulle bekänna sig till socialismen, vilket inte hade varit självklart tidigare.

Natanael Beskow, med sin radikala kristna humanism, ville i sitt arbete för samhällsomdaning inspirera alla samhällsklasser att förena sig fredligt i alla samhällsfrågor, inklusive

frågor rörande bildning och kultur. Även de borgerliga kvinnorna var övertygade om att självbildning var en acceptabel lösning på problemen och en förutsättning för att kunna förändra världen. Samma syn på bildningens betydelse delades av folkrörelserna och arbetarrörelsen, fast socialdemokraterna var övertygade om att den ekonomiska och sociala förändringen av samhället borde prioriteras.

Enligt den liberala självhjälpsideologin skulle arbetaren bibringas kunskaper och insikter med vars hjälp han skulle lära sig att hantera situationen till sin egen fördel. Det var individerna, inte klassen, som stod i centrum för reformarbetet. Socialdemokratin såg däremot problemet från ett diametralt motsatt håll. För att arbetarna skulle kunna hjälpa sig själva måste de först förändra klassens ekonomiska och sociala villkor. (Skarin Frykman 1990:49).

En facklig topporganisation bildades år 1898 i Sverige, det som vi idag kallar Landsorganisationen (LO). Det var många hårda strider mellan facket och arbetsgivare omkring sekelskiftet. Arbetsgivarna organiserade sig år 1902 i Svenska Arbetsgivareföreningen, de kom då fram till att lönerna skulle sänkas.

LO organiserade som protest en strejk där 300.000 arbetare deltog. Något liknande hade aldrig inträffat i Sverige tidigare. Arbetsgivarna avgick med seger, lönerna sänktes, fast deras egentliga mål hade varit att slå sönder denna stora hotande fackliga organisation. Detta lyckades de emellertid inte med. Många arbetare ansåg att LO inte varit tillräckligt radikal i sin strategi. Många arbetare blev nu svartlistade och då de inte kunde få arbete hos någon annan arbetsgivare, var deras enda utväg att emigrera. Efter storstrejken år 1909 blev det om möjligt ännu sämre för arbetarna. De försökte att organisera sig på nytt. År 1912 bildades Arbetarnas Bildningsförbund, ABF, och bildningsintresset tog en väldig fart. Arbetarna förstod nu att de måste utrusta sig med kunskap inför fortsatta oundvikliga konfrontationer i framtiden.

Det är just vid denna tid år 1912, som Natanael Beskow startar verksamheten vid Birkagården, en bildningsoas där under familjeliknande förhållanden i hematmosfär, de fruktade klassmotsättningarna skulle överbryggas och ett harmoniskt samarbete åstadkommas.

Det fanns olika idéer om vad denna folkbildning skulle ha för innehåll. De liberalt sinnade ville satsa på individens själsliga utveckling i första hand. Fast man kan fråga sig hur socialliberalerna verkligen såg på arbetarnas bildningsbehov. Det ligger något i påståendet jag hörde för en tid sedan att socialliberalerna jämförde arbetarna med tomma buteljer som kunskap skulle stoppas på.

Många socialister ville i stället att folkbildningen, i ABF's regi, skulle syfta till en högre grad av politisk och social fostran och medvetenhet, som skulle göra det möjligt för arbetarna att delta aktivt i samhällets utveckling och omdaning. (Skarin Frykman 1990:49).

Kvinnorörelsen i sin helhet var kritisk mot det svenska samhället som det såg ut, grundat på manliga värderingar, som kvinnorna inte hade varit med om att utveckla. Krigsutbrottet 1914 blev en stor besvikelse bland kvinnor, som förgäves hade agiterat mot krigets fasor och försvarat freden. "Den mansskapande världens bankrutt" definierades kriget av pacifisten Rosika Schwimmer, som såg katastrofen som ett resultat av att "den manliga principen ensam fått behärska kulturarbetet". (Clayhills 1991:311). Kvinnorna som arbetade för fred blev efter massakern, i samband med kriget, övertygade om kvinnors betydelse och de blev mer medvetet militanta feminister. Flera kvinnor engagerade sig efter krigets slut i samhällsdebatten. De var övertygade om att de kunde tillföra debatten nytt liv med sina erfarenheter. De kände att i jämförelse med männen, var de integrerade i ett välfungerande socialt nät av personliga kontakter, de var inte låsta i prestigeladdade attityder utan öppna för att knyta nya mänskliga relationer.

Kvinnornas insats skulle effektivt hjälpa till att förverkliga drömmen, att "bygga upp ett bättre samhälle" för alla. Många resonerade i samma tankegångar om ett personligt engagemang och hävdade att endast ett fredligt samarbete över klassgränser och över nationsgränser skulle lösa de allvarliga samhällsproblemen. Det växte fram idéer om hur det var möjligt att förverkliga en gemenskap där man kunde leva efter kärleksbudet från de första kristna församlingarnas kollektiv. Detta var Kerstin Hesselgrens djupa övertygelse.

En förklaring till Kerstin Hesselgrens starka sociala patos skulle vara hennes uppväxt i ett gammaldags patriarkaliskt skött järnbruk i Hofors, där hennes far var läkare. Bruket hade ett visst fungerande socialt nätverk som tog ansvar för sina sjuka och gamla. Detta kan väl jämföras med hur Jonsered fungerade vid denna tid.

Kerstin ville också bli läkare, men kom så småningom fram till att hon inte hade vare sig kraft eller förmåga till det, eftersom en kvinna "måste vara utrustad med mer än medelmåttigt förstånd och stora krafter för att kunna stå emot alla de svårigheter som ligger i vägen för henne". (Boken 1968:46). Hon fick i stället läsa på Högre Lärarinneseminariet i Stockholm, ämnet huslig ekonomi, vilket visade sig vara en kurs i matlagning. Hon hade inte valt rätt, kom hon snart fram till. Efter sin lärarexamen fick Kerstin höra talas om en tretermins kurs i "Scientific Instructions of Hygiene" på Bedford College vid Londons universitet. Hon fick ett stipendium av Fredrika Bremerförbundet som gjorde det möjligt för henne att resa. Där fick hon följa kurser i hygien, fysiologi, bakteriologi, kemi, fysik och meteorologi. Hon fick efter detta en Sanitary Inspector examen, motsvarande på svenska en hälsovårds- eller yrkesinspektors examen.

Hon hade fått stipendiet på villkor att hon följde med de engelska yrkesinspektriserna ute på fältet. Nu fick hon uppleva de engelska arbetarkvinnornas sociala elände på nära håll, se hur svårt kvinnorna hade det på fabrikerna, vara med och

kontrollera deras hälsotillstånd. I England hade yrkesinspektriserna ett eget departement med en kvinnlig chef. De skulle vara "Ladies", snyggt klädda med ett fint uppträdande för att vinna auktoritet när de skulle ut och kontrollera arbetsplatser och få sina idéer om förbättringar genomförda hos arbetsgivarna. Kerstin fick vara med från tidigt på morgonen då fabrikena skulle inspekteras, till fram på sena kvällen, då de kunde knacka på hos fabrikörerna för att föra fram synpunkter. Även söndagar var de ute för att kontrollera att kvinnorna fick sin välbehövlige vilodag.

Kerstin förstod snart att om situationen på engelska fabriker var så eländig, hur var det då inte i Sverige, där det inte fanns några yrkesinspektriser. Hon skrev hem till Sverige om sina nya erfarenheter och att hon kände att det fanns "something to do" även för henne. Hon tog sin examen 1905 och återvände hem full av nya idéer och entusiasm. Vid hemkomsten fick hon hålla föredrag om de engelska förhållandena.

Mycket riktigt, i Sverige var förhållandena för arbetare och deras familjer inte bättre. De svenska husmödrarna bedömdes inkompetenta att sköta ett hushåll och de svenska hemmen såg ut att vara ännu sämre skötta än de flesta hem i andra länder. Hemmen ansågs t.o.m. utgöra ett hot mot befolkningens bästa och en nationalekonomisk fara.

Skolkök kombinerad med hygien och hälsolära, skulle vara räddningen för Sverige tyckte många politiker. Kerstin Hesselgren fick vid hemkomsten från England till uppgift att upprätta ett förslag till en omorganisation av hela undervisningen för folkskolan. Kerstin ansåg att det var "grymt att skicka ut en flicka i livet okunnig om husligt arbete". En flicka behövde dels all kunskap för att kunna sköta sitt arbete på en fabrik i konkurrens med männen, dels för att sköta ett hem och en familj.

Kerstin fick nu en tjänst som Sveriges första yrkesinspektris. hennes uppgift var att arbeta för att förbättra miljön på fab-

rikerna och de kvinnliga arbetarnas levnadsförhållanden när det gällde kost, bostad, hälso- och sjukvård, men även försöka höja arbeterskornas nivå vad deras sedliga och intellektuella liv beträffar. Flickorna började ofta arbeta på fabriken redan vid 14 års ålder, även deras föräldrar var ofta fabriksarbetare. Det var ett tungt liv de unga hade framför sig.

Kerstin Hesselgren fick sex huvudpunkter hon skulle arbeta efter.

1. Inspektera alla fabriker och tillhålla arbetsgivarna att verkställa förbättringar.
2. Se till att alla lagar efterlevs på arbetarskyddets område.
3. Vara för de unga arbeterskorna en moderlig vän.
4. Vinna deras förtroende och tillit.
5. Med aldrig tröttnande intresse vaka över allt som kan vara dem till gagn.
6. Vara rådgivare och hjälparinna i alla deras små och stora bekymmer. (Boken 1968:75)

Kerstin har lämnat efter sig dagböcker skrivna regelbundet under 60 år, det är lätt att i detalj följa hennes liv och arbete. År 1913, samma år som hon startade som yrkesinspektör, inspekterade hon 153 fabriker över hela landet.

Det var inte en lätt uppgift hon åtagit sig. Hon fann att arbeterskornas löner i regel inte räckte ens till ordentlig mat. De hade inte råd att åka spårvagn till och från arbetet, efter ha arbetat 10-11 timmar per dag. De kunde inte heller organisera sig fackligt, då deras löner inte var höga nog för en fackföreningsavgift. Kvinnliga arbetare har blivit orättvist kritiserade för sitt påstådda ointresse för fackligt arbete.

Kerstin Hesselgren, som hela sitt liv skulle arbeta för kvinnornas rättvisa, kom tidigt i kontakt med de politiska kretsarna som arbetade med sociala reformer, både de liberala och de socialistiska. I början av seklet bildades många föreningar som hade som program att arbeta för att få bort sociala orättvisor. År 1903 bildades Centralförbundet för socialt arbete

(CSA) av Gerda Meyerson. Det var många frivilliga krafter som då var aktiva i ansträngningen att sprida kunskap om sociala frågor. CSA blev ett centrum för liberala och humanistiska strävanden, med mål "att inom olika samhällslager söka väcka intresse för att sprida kunskap om sociala spörsmål och att därigenom medverka till lösning av viktiga samhällsfrågor". (Olsson 1982:30). Kerstin Hesselgren med många andra inom CSA var övertygade om att genom politiskt inflytande skulle kvinnorna kunna se till att det sociala reformarbetet blev en verklighet.

Kvinnorna med dessa sociala intressen samlades för studier och diskussioner om hur man skulle vinna inträde i det manliga samhället. Det liberala samlingspartiet hade på sitt program rösträtt och ambitiösa sociala reformer. I början av 1900-talet skulle det inte ha varit någon större ideologisk skillnad mellan liberalism och socialism i Sverige när det gällde det socialpolitiska området. Klassmotsättningarna ökade så småningom när arbetarrörelsen tog fart, då blev även den ideologiska polariseringen tydligare.

Till att börja med hade Kerstin Hesselgren svårt att komma i kontakt med kvinnorna på fabriken, trots sin önskan att vara till nytta. Hon kom så småningom med i en grupp kvinnliga kristna studenter som 1911 bildat en förening, Stugrörelsen, som hade som mål att hjälpa arbeterskor till några dagars sommarvila på landet.

Brunnsviks folkhögskola för arbetare som startade år 1906 var också en plats där hon kunde få kontakter. Det måste ha varit svårt för båda grupper av kvinnor - arbeterskor och studenter - att komma samman, att överbrygga avståndet. En arbeterska från en annan industrigren lär ha sagt att om man lär känna varandra, "då blir det svårt att hata". Därför vägrade många arbetarkvinnor att knyta dessa kontakter med socialt arbetande kvinnor från högre samhällsklasser. Det förstod jag snart när jag talade med några äldre tobaksarbeterskor. De hade varit på Medborgarskolan i Fogelstad och de kände sig lite som

klassförrädare efteråt, för att de hade fått denna möjlighet genom Tobaksmonopolet som endast några få varit förunnat att utnyttja. Så stark var klasskänslan.

5. Tobaksmonopolets införande

År 1903 kan man läsa att i Göteborg ligger tobaksarbeterskorna, jämfört med män, fortfarande efter i utvecklingen. De har dåligt betalt och är dåligt fackligt organiserade. De var inte villiga att ansluta sig, eftersom "de icke hade någon tillit till vad som sades, av dem var flertalet män". Så småningom började dock kvinnors intresse för fackligt arbete att tillta. Man undrar vad deras ovilja att organisera sig berodde på, trots att de visste att i fabrikena fick de lungskador av damm så att många dog i TBC.

Herta Svenssons papper rörande tobaksarbeterskorna från olika fabriker i Sverige visar hur vanligt det var med sjukdomen och hur svårt det var att få sänt kvinnorna till sanatorium. Hur lång tid tog det från det att TBC hade konstaterats fram till dagen då de kunde få vård? Jag har en känsla av att de då var i så dålig kondition att ofta gick de inte att rädda till livet.

Att organisera sig i sjukkassor kostade pengar, fackliga organisationer likaså. Kunde det vara så att utöver att ha dåligt ställt, misstrodde de även männen som representerade dessa organisationer?

Med krigsutbrottet blev misären ännu mer synbar. De aktiva kvinnorna blev förfärade och Kerstin Hesselgren uttrycker så sin fasa:

Allting rasade för mig, det kändes som om hela universum störtade samman och därmed allt vad man trott och litat på. (Sundin 1986:16).

Krigets återverkningar blev hårda och en stor skara kvinnor blev arbetslösa inom olika kvinnodominerade områden såsom textil- och tobaksindustrin.

Tobaksarbeterskorna var den grupp som drabbades särskilt hårt. När riksdagen beslöt att tobaksindustrin skulle förstättligas, fick detta allvarliga konsekvenser. Vid tobaksmonopolets införande 1915, blev många av kvinnorna arbetslösa och fick leva "på det allmännas bekostnad", som det står att läsa i ett Styrelseprotokoll från 1916. I protokollet beskriver man också några av dessa människoöden och påpekar att "det är beklämmande erfarenheter, detta, och de äro dock endast några få bland många liknande". Så försökte man rädda en kvinna.

En tobaksarbeterska, som under 1½ år till våren 1915 varit intagen på Långbrodals sinnessjukanstalt, har fått sig tilldelat något över 2 000 kr. Hon bodde tillsammans med ett supigt folk, var själv ofta onykter och strödde pengar omkring sig, som hon lånat i Nya banken. Konsulenten förmådde henne då att flytta ifrån det dåliga sällskapet, skaffade henne en bra bostad hos en hygglig kvinna och lyckades få henne med på silverpoleringskursen. Efter någon tid försvann hon emellertid både från kursen och den nya bostaden och återfanns bland de förra eländiga kamraterna. Återigen fick konsulenten så mycket övertag, att arbeterskan undertecknade en omyndighetsansökan och begärde konsulenten till förmyndare. Denna ansökan tog hon emellertid sedan tillbaka, men lovade att en hennes systerdotter, som är en pålitlig person, alltid skulle tillika med henne själv kvittera de pengar banken finge lämna ut. Hon själv, systerdottern och konsulenten skulle tillsammans uppgöra saken hos banken, som förut varskotts. Dagen före detta avtalade möte gick hon emellertid ensam och ordnade alltsammans med Nya banken, kvitterade själv ut vad hon ville ha och lär nu knappast stå att rädda från fullständig dryckenskap och undergång.

Det påpekades med beklagande "den långa sysslolöshetens demoraliserande inverkan" samt att vissa arbetare fått ut ersättning de inte varit berättigade till. Men i det stora hela är man nöjd med situationen:

Vid sidan av dessa anledningar till missnöje har dock även uttryckts den största tacksamhet för den hjälp ersättningen lämnat, särskilt åt de gamla och orkeslösa, liksom tillfredsställelsen med så väl anordningarna för arbetet som med den goda arbetsförtjänsten ofta betonats.

Många har kunnat arbeta igen och vissa arbeterskor tjänar 40 kr i veckan. De kvinnliga konsulterna uttrycker sin glädje med yrket som kan ge kvinnliga arbetare så goda löner, men de påpekar samtidigt vissa farhågor.

Arbetslöshetens negativa följder låter inte vänta på sig.

Och det låg i sakens natur, att det understöd som gavs dem, endast nödortfittigt kunde räcka till deras uppehälle. Dag för dag blevo dessa sysslolösa män och kvinnor slöare, kläderna mera slitna, hemmen mera förfallna, skulderna större.

Att efter en längre tid ha levt passivt på bidrag och så plötsligt få ut flera tusen kronor på en gång fick för somliga tragiska följder.

Så fingo de plötsligt i sin hand såsom sin ägodel flera tusen kronor. Många av dem hade aldrig förr sett en tusenkronorssedel, mycket mindre drömt om att äga någon. Dessa sedlar såddes ut i en jordmån, som dådlösheten sannerligen ej berett för goda skördar. Det må därför ej alltför mycket förundra, om reaktionen kom i form av ett begär efter att i ett eller flera avseenden fråssa - fråssa på fina kläder, på vackra möbler, på automobilturer till 20-tals kronor om dagen, på kaféliv och sprit, allt efter den personliga läggningen.

Stora skaror av tobaksarbeterskor avskedades. Situationen var så katastrofal för dem att Tobaksmonopolet började ordna med matbispisning; i Göteborg började man november 1914, kan jag läsa i en rapport daterad 25/1 1915 från yrkesinspektris Kerstin Hesselgren. Hon blev den ansvariga för bispisningarna i hela Sverige. Hon fick kort varsel om att över 200 personer dagligen skulle bispisas i Göteborg. Att ha hela Sverige som arbetsfält, att kunna administrera det hela var svårt, men

också problemet att det inte fick kosta mer än 30 öre per person. Då hon inte visste hur hon skulle lösa problemet i sin nöd, vände hon sig till Frälsningsarmén.

Jag ringde en dag vid tvåtiden till Högkvarteret för att få tala med kommandören. Efter någon vänta frågade en vänlig röst, varmed han kunde stå till tjänst.

- Med att utspisa tvåhundra människor i Göteborg, sa jag. (Boken 1968:84).

Hon lyckades med uppgiften att nästa dag ha måltiderna färdiga tack vare sitt välutvecklade kontaktnät. Snart bildades Kvinnornas Uppbåd, som tog sig an bespisningen. Matlagningsskurser för arbeterskorna tog sedan fart.

I samma rapport skrev Kerstin Hesselgren om verksamheten:

Göteborg. Kvinnornas Uppbåd har även här åtagit sig bespisningen, därest den skall fortsätta efter 1 februari och nödiga medel ställas till deras disposition.

Det är dock ännu oavgjort huruvida den skall kunna ordnas som i Stockholm med samtidig utbildning av tobaksarbeterskor i matlagning eller skötas av en av dem anställd kokerska. I det förra fallet anskaffar Uppbådet köksmaterial och stadens gasverk tillhandahåller och insätter gratis nödiga gasspisar och vattenvärmare. Fabriksledningen har dock förklarat sig ej kunna stå för gaskostnaderna. Det nuvarande antalet matgäster måste antagas stiga till omkring 250, då även arbetare från andra tobaksfabriker än trustens kunna komma ifråga. Närmaste ledningen av bespisningen skulle skötas av en av Uppbådet tillsatt kommitté, vilkens sammankallande medlem är föreståndarinnan för skolköksseminariet Fröken Olena Pettersson, Carl Gustavsgatan 24 Göteborg.

Det åberopas att statens arbetsgivaransvar för Monopolet är "oerhört stort" och det är nödvändigt att vidta snabba åtgärder för att hjälpa arbeterskorna.

Det råder - ej minst hos de unga - bland dessa arbeterskor mycken förvildning i tankar och seder

och en mycket stor okunnighet på andra områden än det egna yrkets, ett faktum som ej bådär gott för de goda inkomsternas goda användning.

Det hade länge klagats över flickornas frigjordhet, spritvanor, omoralen, lättsinne, oerfarenhet med hushållsarbete. Därför hade man föreslagit inrättandet av ordinarie tjänster som arbetskonsulenter inom koncernen. "En stor och vittomfattande uppgift" väntade dem.

Ty kan det sörjas för allt bättre arbetsförhållanden, kunna dessa i sitt yrke dugliga arbeterskor höjas till den sedliga och kulturella nivå, där de med sin jämförelsevis goda ekonomiska ställning egentligen höra hemma, skulle av dem kunna skapas en de svenska arbeterskornas mönsterkår.

Samma år utnämndes Herta Svensson till fabriksstyrelse för samtliga tobaksfabriker i Sverige, senare fick hon titeln personalkonsulent.

En f.d. förman, sedermera disponent, Gustaf Hjort född 1882 beskriver omorganisationen i Göteborg (intervjuad 1960). Hans bild ser ljusare ut, men man kan naturligtvis inte jämföra erfarenheter av en man i chefsställning med en arbeterskas.

För mig blev arbetet från 1915 och en del år framåt givetvis mycket omfattande. Dels hade jag fått i uppdrag att övervaka vissa ekonomiska detaljer berörande cigarrfabriken i Göteborg (f.d. Lampe & Co lokaler) och denna avdelnings avveckling, dels hade jag att följa den till olika lokaler spridda snustillverkningen. Men det måste gå och det gick också.

... Ja, Din fråga om förhållandena i gamla tider i jämförelse med de, som inträffade efter Tobaksmonopolets införande är kanske inte så lätt att besvara. För mig var ju de patriarkaliska förhållanden, som rådde hos Bomans, endast till glädje i mitt arbete men man måste ju likväl oförbehållsamt erkänna, att i samband med monopolets tillkomst så framfördes en rad av förbättringar icke minst vad gäller sociala förhållanden och moderna, mindre ansträngande arbetsmetoder. Om man frånser mitt tämligen krävande arbete under de första åren, så

var nog arbetstempot i huvudsak något lugnare då än nu. Men även om arbetstempot efterhand ökats, så måste man förstå att detta icke är en lokal företeelse, som endast vidlåder Tobaksmonopolet utan helt enkelt något som berör all industri av betydelse av i dag.

Att stå i ett patriarkaliskt förhållande till sin arbetsgivare var kanske inte så svårt för en förman, som fann glädje i sitt välavlönade arbete och förväntade sig i en snar framtid att själv få större ansvarsområde och bestämmanderätt. Naturligtvis när han talar om patriarkat menar han inte samma sak som kvinnor gör, d.v.s. "det könsspecifika maktförhållandet" som råder i samhället. (Jonasdottir 1984:2). Han talar om tekniska förbättringar och "mindre ansträngande arbetsmetoder" som åstadkommits, det "lugnare arbetstempot" på fabriken, men han verkar inte medveten om den särbehandling kvinnorna var utsatta för på grund av sitt kön.

6. Herta Svensson och hemgårdsrörelsen

Natanael Beskow visade tidigt sina sympatier med arbetarklassen. Redan år 1906 talade han på ett nordiskt studentmöte utanför Lidköping över ämnet: "Den kristne studenten och den sociala frågan", där han utvecklade sina idéer om kapitalism, industrialism och den stora skaran inom arbetarklassen som blev allt fattigare.

Han reste år 1899 till England där han gick på föreläsningar på ett "settlement", Toynbee Hall i Londons fattigkvarter och tog starka intryck av det sociala arbetet bland de fattiga och prostituerade.

Prästen i Whit Chapel, Samuel A. Barnett, hade år 1884 inbjudit studenter till Toynbee Hall till ett "settlement". Detta blev det första "settlement", en kulturell, social och religiös organisation som växte upp. Nobels fredspristagare och sociologen Jane Addams besökte Toynbee Hall 1889. Många andra besökare kom, särskilt från Amerika, där "settlement movement"

blev mycket betydelsefullt, men också från övriga europeiska länder och från Asien.

Väl tillbaka i Sverige, höll Beskow år 1909, storstrejkens år, en predikan där han tog bestämt avstånd från Svenska Arbetsgivareföreningens agerande. Han frågade bl.a. vad kristendomen är värd om de religiösa endast teoretiskt diskuterar det sociala tillståndet utan att engagera sig. Natanael Beskow ville arbeta för att uppnå en större social rättvisa i Sverige. Förebilden blev den engelska settlement-rörelsen.

Beskow och godsägardottern och adelsdamen Ebba Pauli startade 1912 den första hemgården, Birkagården, i närheten av Rörstrands porslinsfabrik i Stockholm, där den kristet sinnade borgarklassen skulle ges möjlighet att på ett naturligt sätt komma i kontakt med "den organiserade politiskt och socialt vakna arbetarvärlden", som just där var särskilt aktiv.

Här startade de en folkbildande, social men även religiös verksamhet. Idén med hemgårdarna var att representanter ur samtliga samhällsskikt skulle umgås och finnas där, både socialister ur arbetarklassen och liberaler ur borgarklassen. Begränsningen var att verksamheten bestämdes helt uppifrån i en patriarkalisk anda. Det var "den bildade klassen" som angav linjerna, arbetarna fick inte något större inflytande i denna verksamhet.

I Göteborg startade Gårdabo år 1902. Det var Beatrice Dickson och Sigrid Heurlin som var initiativtagarna. Gårdabo var ett inackorderingshem för 30 arbeterskor, som bodde i lägenheter, men det skulle också vara en samlingsplats för tillfälliga gäster. Det fanns stora lokaler för föredrag, på kvällarna ordnades musikunderhållning. Verksamheten var avsedd för arbeterskor som var anställda på de många fabriker i stadsdelen Gårda. Två kvinnor var anställda att leda verksamheten, Märta Andre och Ingeborg Wikander.

På Gårdabo skulle skapas en hemtrevlig miljö, där man drev en verksamhet med kristen inriktning och där man skulle hålla allmänbildande studiecirklar. Gårdabo var inspirerat från engelska sociala KFUK. På grund av Gårdabos i mångas tycke för religiösa regi, bröt Märta Andre år 1918 med ledningen och startade år 1919 den nya hemgården, Nordgården. Trots att Märta Andre var djupt religiös, ville hon bort från den starka betoningen på religiositet. Arbeterskorna trivdes inte i denna överdrivet religiösa och konservativa atmosfär. Nordgården låg som namnet visar i "Nordstan", på Spannmålgatan nära tobaksfabriken; de hyrde en större lägenhet där 800 personer kunde samlas samtidigt.

En av lärarna blev författarinnan Jeanna Oterdahl, känd för sina kristna böcker, sagor och psalmer. Hon var också personlig vän med Herta Svensson. På Nordgården drev de en verksamhet enligt settlementsidén med studiecirklar i litteratur, engelska och kommunalkunskap. Som föreståndarinna på Nordgården föreslog Herta Svensson Sigrid Lundgren, som redan hade anställning som skolkökslärarinna inom Tobaksmonopolets sociala verksamhet i Göteborg. Därefter kom många av Sigrid Lundgrens kurser för tobaksarbeterskorna att hålla till på Nordgården. Innan Sigrid Lundgren tillträdde sitt arbete på Nordgården fick även hon göra en resa till England för att studera settlementsarbetet på platsen. Nordgården i Göteborg blev ett viktigt center för kursverksamhet många år framåt. Utöver föreläsningar i olika ämnen hade de tvåmånaders kurser för arbetslösa. Flera lärare kunde anställas med anslag från Arbetslöshetskommissionen och eleverna fick arbetslöshetsunderstöd under tiden. Nordgården flyttade sedan till S:t Eriksgatan 4, i hörnet av Lilla Bommen, fortfarande på kort avstånd från tobaksfabriken.

Kerstin Hesselgren lyckades förmå Tobaksmonopolets chef Kapten Oscar Wallenberg att anställa en fabriksyster. Det blev Herta Svensson. Hon hade bred erfarenhet, utbildning och ett stort intresse för att hjälpa arbeterskorna. Utöver sin utbildning i historia från Uppsala, hade hon genomgått skolköks- och

sjukvårdskurs från Ersta diakonianstalt. Herta Svensson och Kerstin Hesselgren hade träffats tidigare. De hade samma idéella mål och en uppriktig vilja att arbeta för en djupare social gemenskap mellan kvinnor ur olika samhällsklasser. Herta Svensson hade också tidigt kommit i kontakt med familjen Beskow, redan år 1906. Hon var sedan en tid lärarinna vid Djursholms samskola. Aktiva inom Stugrörelsen var både hon och Kerstin Hesselgren.

År 1911 hade Herta Svensson, Ingeborg Wikander och Jeanna Oterdahl med många andra lärarinnor och studentskor gått runt i Stockholms fabriker och spikat upp ett uppprop till arbeterskor att de skulle träffas under några dagar för att "mötas utanför klasskampens rāmärke såsom människor blott. Var och en, vad livsåskådning hon än omfattar, bör känna sig fullt fri att komma utan fruktan för tryck av något slag". Stugrörelsens idé var att under sommaren några dagar på landet samla kvinnor från olika grupper; arbeterskor och studenter. Det kom en hel del kvinnor från fabrikerna, stugrörelsen växte och andra grupper bildades i olika städer.

Herta Svensson uttryckte sig så här:

Den som sett hemlivet på stugorna, måste hon ej längta, ja, med hela sitt väsen och sin vilja sträcka sig mot den tid, då en sådan kamratkänsla också skall behärska arbetslivet på fabrikerna. (Mattson 1986:45)

Herta Svensson lyckades få igång en ny hemgård i Stockholm, Södergården. Den startade sin verksamhet år 1916 och den finns fortfarande kvar efter alla dessa år. Den var avsedd för Tobaksmonopolets arbeterskor och syftet var "att bereda så många som möjligt av de ensamma inneboende ett hemtillhåll om aftnarna". Många arbeterskor var bara 14 år då de började på fabriken. Många var tvungna att vara inneboende hos någon familj eller bodde i sina hem, som ofta bestod endast av ett rum och kök, där upp till tio personer kunde bo tillsammans. Ofta hyrde familjen t.o.m. ut en sovplats till någon ogift

utomstående för att få mer inkomster. Flickorna hade ingen möjlighet att få en fritid som passade dem. Efter sammanslagningen av tobaksfabrikerna till ett monopol blev många arbetslösa och med ett krig som härjade ute i Europa, rådde det en misär som är svår att föreställa sig idag.

Idén med hemgård var att tobaksarbeterskorna skulle få denna hemliknande lägenhet till sitt förfogande. De skulle skyddas och få en meningsfull fritid. Herta Svensson bosatte sig i lägenheten Södergården. Hon beskriver själv den som en rymlig lägenhet, men "kall som i Sibirien", den saknade både möbler och värme till en början. Stugrörelsens folk skaffade möbler och Tobaksmonopolet skänkte koks, som var svårt att få tag i under kriget och strax därefter.

De pensionerade arbeterskorna jag intervjuade, som hade varit med nästan från början, kunde berätta att Herta Svensson samma vecka som de anställdes brukade kalla in de nyanställda på fabriken till sitt kontor, där hon sedan organiserade i detalj deras fritid för dem. Det fick bli kurser av olika slag. Unga som de var hade de helst föredragit att gå ut på kvällarna för att dansa och roa sig, men det var inte att tänka på. De var för rädda för Herta Svensson, säger de. Idag är de glada över att de hade blivit omhändertagna med fast hand av Herta Svensson. De samlas fortfarande i en pensionärsgrupp på Södergården och de kallar sig för Hertas flickor. Så stor blev hennes påverkan.

Rädslan var stor vid denna tid för att arbeterskor som det antogs ofta misskötte sig, enligt överhetens sätt att se. De skulle aktiveras på sin fritid med allehanda samhällsnyttiga kurser, gärna också religiöst. Det var tänkt att den hemlika miljön och gemenskapen skulle vara ett steg på vägen mot bättre moral.

Flera "finare" kvinnor ställde upp ideellt med att leda och organisera arbetet och hålla föredrag. Samhällskunskap var viktig för arbeterskorna, men det viktigaste, ansåg ledningen,

var praktisk hemkunskap. Oscar Wallenberg var en framsynt man med mottot: "Ej välgörenhet utan ömsesidig nytta för såväl arbetare som arbetsgivare". Flickorna skulle lära sig sy, laga mat, städa, sköta hygien och hur man sköter ett hem med minsta möjliga ekonomiska tillgångar.

Ett viktigt skäl för tobaksmonopolets sociala engagemang var arbetarnas sjuklighet.

Tobaksfabrikerna var mycket osunda arbetsplatser. Risken för TBC var stor, eftersom dammet fastnade i lungorna och kvinnorna ofta blev sjuka. Emellertid ansåg många att sjukdomarna berodde på att deras löner var för höga, vilket gjorde det möjligt för dem att spendera sina pengar på nöjen i stället för viktiga och nödvändiga saker såsom mat och bra bostäder. Tobaksarbeterskorna ansågs således som viljesvaga omoraliska kvinnor, som gärna blev både prostituerade och alkoholister.

Ett annat starkt skäl fanns också, även om outtalat. Arbetar- och fackföreningsrörelsen var på starkt oroande frammarsch och just tobaksarbeterskorna var mer fackligt aktiva än andra fabriksarbeterskor. De borgerliga initiativtagarna till hemgårdar ville nu försöka hitta verksamhetsformer för arbeterskornas fritid, som var "opolitiska" och allmänbildande i kristen anda, för att därigenom dämpa klasskampen och helst ta udden av den. Angående spridningen av "settlement movement" till Chicago, Richard Evans (1979:252) talar om "framväxandet av en nytt slags samhällsreform" i USA. Detta gäller även det svenska experimentet, som "innebar att medelklasskvinnor på ett aktivt sätt försökte pacificera de lägre klasserna genom att leva bland dem".

På Södergården anordnades sykurer för de yngre tobaksarbeterskorna. Monopolet bekostade dessa kurser som delvis var förlagda till arbetstid. De fick gratis material till ett lakan och ett örngott; det fanns också klädsömnad för flickorna. Jag var intresserad av denna förmån de fick och frågade därför vad de pensionerade kvinnorna hade tyckt om detta.

Naturligtvis hade de varit glada för att få denna möjlighet att delvis på arbetstid få välja antingen en sykurs eller en matlagningskurs. Ville de gå på flera kurser, fick det ske på fritid, men monopolet stod för kostnaderna. Kapten Oscar Wallenberg var den som såg till att pengarna betalades till Södergårdens verksamhet. En pensionerad tobaksarbeterska påstod att direktör Wallenberg tyckte det var nödvändigt med sykurer, men han tyckte också att några finkläder behövde de inte, utan det räckte gott med blått bomullstyg. Blå arbetskläder var för denna kvinna något mycket förnedrande. Varför skulle inte en tobaksarbeterska kunna ha lite finare kläder på sig åtminstone på söndagar. Kläder var något som var klassernas kännemärke.

Det måste ha varit förnedrande att inte kunna gå ut på fritiden och visa sig, eftersom man skämdes för sina kläder, som skvallrade om social tillhörighet och fattigdom, på samma sätt som kläderna man delade ut genom fattigvården. Många berättelser finns om hur kvinnorna hjälptes åt för att få kläder till barnens konfirmation eller när någon behövde gå på en begravning eller hur människorna försökte låna ihop kläder så att de såg anständiga ut, om de ville besöka en offentlig lokal.

Vid olika tillfällen fick tobaksarbeterskorna mat på Södergårdens i samband med kurser. Vid ett tillfälle hade föreståndarinnan gjort i ordning smörgåsar med pålägg för arbeterskorna som hon serverade. Herta Svensson fick se faten och började plocka bort pålägget från smörgåsarna. Hon förklarade att det var alldeles onödigt med pålägg, att det dög gott åt dem ändå. Den pensionerade arbeterska som berättade detta, kunde aldrig glömma detta påstående, att åt arbeterskor behövdes inget pålägg. Herta Svensson beskrevs som en amper dam. Många uppfattade henne som mycket sträng.

Jag misstänker att kommunikationen mellan tobaksarbeterskorna och den högutbildade personalkonsulenten inte alltid varit

lätt. Trots att hon hade de bästa avsikter att i kristen filantropisk anda komma tobaksarbeterskorna till mötes, kommer ändå Herta Svenssons sociala överlägsenhet och upplysta auktoritet fram. Hon hade mycket svårt att överbrygga klassklyftan, om hon nu ville det överhuvudtaget.

Ett viktigt bidrag till verksamheten på Södergården kom från vännerna som några år senare kom att starta Medborgarskolan på Fogelstad. De ställde upp och föreläste för tobaksarbeterskorna och de höll kurser på Södergården. Alla jag talat med nämner först Honorine Hermelin, den mest älskade av alla föreläsarna, vars ämne var statskunskap och historia. Läkaren och gynekologen Ada Nilsson var också en flitig föreläsare, som även gjorde stora insatser för fattiga mödrar, prostituerade och socialt utslagna kvinnor. Hon föreläste om kvinnosjukdomar, om sexualhygien och hälsofrågor. Hennes samhällsengagemang var mycket stort men hennes framtoning var bistrare, allvarligare och kanske skrämde det tobaksarbeterskorna. Monopolet höll med egen läkare för sin personal, men de anställda kvinnorna kunde även konsultera Ada Nilsson. De var dock rädda för henne, säger de äldre arbeterskorna. Hon var hårdhänt och tålde inget diskuterande, det gick inte att gå till henne med några småkrämpor. Ada Nilsson vore värd ett eget kapitel. Hon har lagt ner mycket arbete vid denna tid för kvinnor och hennes hem var öppet för alla kvinnor som var i behov av hjälp.

7. Fogelstadskvinnornas insatser för fabriksarbeterskor

Av stor betydelse för tobaksarbeterskornas utbildning och sociala utveckling blev de föreläsningar inom olika ämnen hållna av "kvinnorna kring Fogelstad". I vilken utsträckning har de kommit att påverka arbeterskorna?

En analys av den omfattande dokumentationen Fogelstadskvinnorna lämnat efter sig skulle ge möjlighet att ta reda på vilka värderingar de försökte ge tobaksarbeterskorna och hur de påverkade dem. Fogelstadskvinnorna trodde i och med att

kvinnornas rösträtt infördes skulle världen förändras. Kvinnor skulle äntligen kunna påverka politikens utformning, men för detta behövdes kvinnor utrustade med kunskap. Varje kvinna skulle ha så god utbildning att hon kunde styra över sig själv och göra sina egna val.

Fogelstadsgruppen strävade efter ett gott kamratskap mellan människor och kön, där ras, social ställning eller nationalitet inte skulle få den stora betydelse den hade i samhället. De ville sprida ett kristet budskap genom att förverkliga ett slags kollektiv, där gamla och nya kursdeltagare på Fogelstad skulle ingå jämställda i ett stort dynamiskt nätverk. De skulle känna en varm gemenskap, få hjälp och dra nytta av varandra, leva som i en tidig kristen församling. Genom att bilda detta samröre av medvetna kvinnor skulle det vara möjligt att utöva ett avgörande kvinnligt inflytande på samhället. Det var inte alls tänkt att kvinnorna skulle förbereda och utrusta sig intellektuellt för att överta männens ansvar för statsledningen, utan målet var att åstadkomma ett bättre och rättvisare jämviktsförhållande mellan könen. De påpekade ständigt betydelsen av en kvinnlig insats för samhällets bästa. Den nya kvinnan skulle vara en självförsörjande jämställd medborgarinna som var väl insatt i samhällets skötsel, hon skulle ha en god historiekunskap, känna väl till det sociala och politiska livet.

De första kontakterna för att starta en kvinnlig medborgarskola på Fogelstad togs år 1921, året därpå startade sommarkurser. I skolans ledning fanns socialpolitikern Kerstin Hesselgren, läkaren Ada Nilsson och författarinnan Elin Wägner, godsägaren på Fogelstad Elisabeth Tamm, lärarinnorna Honorine Hermélin och Ebba Holgersson, samtliga stora personligheter. I ledningsgruppen fanns fabrikssystemer, senare personalkonsulent, Herta Svensson, teolog Emilia Fogelklou, läkare Adrea Andreen, advokat Elisabeth Nilsson, skådespelerkan Gerda Lundqvist. Men även arbetarklassen var representerad med tobaksarbeterskan Elvira Wedberg, skoarbeterskan Ellen Landmark samt textilarbeterskorna Karin Nilsson och Signe Nilsson.

Skolans målsättning var att olika yrkesgrupper skulle vara representerade. Man strävade efter att få en blandad sammansättning på kurserna - det skulle vara hälften studentskor och hälften arbeterskor. Många tobaksarbeterskor erbjöds denna möjlighet genom åren. Tobaksmonopolet betalade kursavgiften.

Vad kvinnorna kring Fogelstad exakt hade för idéer och vilka strategier de tänkte sig för att åstadkomma en förändring i samhället som gagnade kvinnor är svårt för mig att säga. De var en samling kvinnor med skilda övertygelser och temperament, men några ståndpunkter kunde de enas om. (Eskilsson 1991:201-213). De ville dela sina kunskaper med andra kvinnor, ge dem den allmänbildning som var nödvändig för att kunna ta ansvar i samhället i strävan att kunna förändra det. Å andra sidan ville de behålla männens respekt, men få männen att förstå att för allas bästa måste kvinnor vara med i bestämmandet.

Kvinnorna på Fogelstad hade en liberal framtoning i sina diskussioner och sina offentliga ställningstagande. De trodde på en socialliberalism av engelsk modell med en stor portion idealitet. Denna modernare linje inom liberalismen hade utvecklats i England som en reaktion mot den gamla liberalismen, som hävdade att den tilltagande misären i industrialismens spår var möjlig att undanröja med hjälp av frivilliga krafter. Socialliberalerna ansåg i stället att det privata initiativet inte räckte långt utan det behövdes ett aktivt statligt ingripande för att skydda den enskilde.

8. Avslutning

I settlementidén såg Natanael Beskow många praktiska utvecklingsmöjligheter, som kunde tillämpas även i Sverige. Genom att starta hemgårdar vore det möjligt att tillmötesgå arbetarnas legitima krav och hjälpa dem att fredligt nå bättre ekonomiska och sociala livsvillkor. Vid sidan av detta konkreta mål strävade han också efter att hjälpa arbetarna genom att höja deras kulturella nivå allmänt.

Beskow delade med folkrörelserna övertygelsen att en förbättrad folkbildning vore önskvärd i Sverige. Men alla dessa praktiska och kulturella strävanden skulle genomsyras av en djup kristen tro, hela verksamheten ledas av en uppriktig medkänsla för medmänniskor och drivs ideellt, som en kristen mission i staden.

Inte minst var den ideologiska ståndpunkten viktig. På hemgårdarna skulle arbetarna sida vid sida med studenter och upplysta borgare kunna umgås på ett naturligt sätt. Detta skulle medföra en ökad förståelse för varandras ståndpunkter och man hoppades därigenom dämpa de fruktade klassmotsättningarna. Genom praktiskt arbete i religiös anda skulle hemgården komma hela samhället tillgodo, då den skulle verka positivt på det sociala och det kulturella planet, överbrygga avstånd, minska misstänksamhet, utrota hat mellan olika samhällsklasser.

Kerstin Hesselgren och Herta Svensson, med olika bakgrund och uppväxt, hade ändå mycket gemensamt. De kännetecknas av en fast kristen grund, socialt ansvar, god utbildning, medkänsla för sina mindre lyckligt lottade systrar, engagemang, utstråling, stor arbetskapacitet, med mera. De hämtade inspiration och kraft i samtalet med andra stora personligheter, män som kvinnor, med vilka de delade idealet om en fredlig och bättre värld. Deras samhällsinsatser kunde nå framgångsrika resultat mycket tack vare det nät av ideella föreningar och organisationer de ingick i.

När jag läste om Tobaksmonopolets tillkomst i början av 1900-talet, har det viktiga för mig varit att uppmärksamma tobaksarbeterskornas villkor. Det gällde att försöka förstå hur staten hade tänkt organisera det nya monopolet och vilka insatser var tänkta för att höja arbetarnas sociala villkor. En viktig person i sammanhanget var Oscar Wallenberg, som blev monopolets chef. Han titulerades dock Kapten Wallenberg vid alla sammanhang. Det känns som om staten ordnade det nya monopolet hierarkiskt uppbyggt som i det militära. En f.d. dispo-

nent i Göteborg ger ett positivt omdöme om Oscar Wallenberg, som han kallar kort och gott Kapten.

Ett gott stöd hade jag hos kapten, som förstod besvärligheterna. Lugnt och sakligt resonerade han genom många frågor och detaljer med mig och jag tyckte att klarhet i framställningen och logik var utpräglade egenskaper hos honom. Han var inte blott road av organisation och bokföringstekniska detaljer utan även intresserad av tekniska frågor och jag kunde ibland finna honom stå i timtal i snus-kvarnen och studera olika detaljer.

Tobaksarbeterskorna, efter att ha haft högre löner och status i slutet av 1800-talet, blev de på 1900-talet mer och mer underordnade männen och förtryckta. Den bildade medelklassens kvinnor försökte hjälpa dem genom att anordna studiekurser och föreläsa för dem inom olika ämnesområden. Bl.a. ge dem kurser i sömnad, vilket började bli vanligt omkring 1900-talet. De rika lämnade in sina avlagda kläder som de fattiga kvinnorna sedan fick sy om för eget bruk. Det ordnades matlagingskurser, så fick de mat åtminstone den dagen. Mycket gjordes för att de skulle kunna överleva trots sina dåliga arbetsmiljöer och sina låga löner.

Medelklassens kvinnor arbetade hårt och jag ser med förvåning och beundran vilket fint och effektivt kontaktnät de hade lyckats utveckla. Deras organisationer sträckte sig över hela landet, i många städer byggde de upp en fungerande hjälpverksamhet. Men jag får ändå mina aningar bekräftade när jag läser Richard Evans syn på medelklasskvinnorna. Han anser att deras engagemang för arbetarkvinnorna var ett aktivt sätt att pacificera dem.

9. KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor:

Göteborgs Universitetsbiblioteket, Kvinnohistoriska samlingarna:

Kerstin Hesslegrens samling; Herta Svenssons samling.

Tobaksmonopolets arkiv, Stockholm:

Minnen och hågkomster från tobakshanteringen före tobaksmonopolets tid;
Styrelseprotokoll; Centralregisterkort.

Litteratur:

Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie. Stockholm, 1968.

CLAYHILLS, Harriet. Kvinnohistorisk uppslagsbok. Stockholm, 1991.

ESKILSSON, Lena. Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgaskolan på
Fogelstad 1925-1935. Stockholm, 1991.

EVANS, Richard J. Kvinnorörelsens historia i Europa, USA, Australien och
Nya Zeeland 1840-1920. Stockholm, 1979.

Fogelstadsförbundet 1925-1975. Glimtar från ett halvt århundrade. Stockholm, 1976.

JONASDOTTIR, Anna G. Kvinnoteori. Några perspektiv och problem inom
kvinnoforskningens teoribildning. Örebro, 1984.

KARLSSON, Lynn - WIKANDER, Ulla. Kvinnoarbete och könssegregering i svensk
industri 1870-1950: tre uppsatser. Uppsala Papers in Economic History,
Research Report n. 9. Uppsala, 1986.

Hemgårdsrörelsen, Den svenska. Stockholm, 1946.

MATTSSON, Matts. Det goda samhället. Fritidens idéhistoria 1900-1985 i ett
dramatiskt perspektiv. Stockholm, 1986.

MEYERSON, Gerda. Kvinnorna i industrin. Stockholm, 1909.

- - - Arbeterskornas värld. Studier och erfarenheter. Stockholm, 1917.

OLSSON, Hans-Erik. Från Hemgård till ungdomsgård. En studie i den svenska
hemgårdsrörelsens historia. Stockholm, 1982.

PETRINI, Gulli. Varför äro vi frisinade? Ett ord till kvinnorna. Stockholm, 1921.

QVIST, Gunnar. Konsten att blifva en god flicka. Kvinnohistoriska uppsatser.
Stockholm, 1978.

SKARIN FRYKMAN, Birgitta. Arbetarkultur - Göteborg 1890. Göteborg, 1990.

SUNDIN, Sven. Södergården. Sveriges andra hemgård 1916-1986. Stockholm, 1986.

VICINUS, Martha. Independent Women. Work and community for single women
1850-1920. London, 1985.